

Reformationens tøvende omfortolkning af kætterbegrebet

BO KRISTIAN HOLM & SØREN FELDTFOS THOMSEN

ENGLISH ABSTRACT: *This article examines the claim that the concept of heresy is re-conceptualised in the Lutheran reformation. It is argued that it makes sense to speak of a reinterpretation of the concept of heresy in Luther in the form of an internalisation of the concept, where the individual's own sinful self is understood as the sinful and potentially heretical "other". This re-conceptualisation involves a weakening of the concept of heresy, but texts from around 1530 show that this new concept of heresy is slow to develop, leaving other Lutheran theologians more in accordance with Luther's earlier position than Luther and Melanchthon. In contrast to Luther's earlier writings, the new understanding of heresy in this period implies the acceptance of the use of violence against heretics.*

DANSK RESUMÉ: *Denne artikel undersøger påstanden om en omfortolkning af kætterbegrebet i den lutherske reformation. Der argumenteres for, at det giver god mening at tale om nytænkning af kætterbegrebet hos den unge Luther i form af en internalisering af kætteriet, hvor den enkeltes eget syndige selv udpeges som den syndige, potentielt kætterske anden. Denne omfortolkning indebærer i første omgang en afsvækkelse af det traditionelle juridiske og dogmatiske kætterbegreb, men tekster fra perioden omkring 1530 viser, at det nye kætterbegreb kun langsomt sætter sig igennem og lader andre lutherske teologer fremstå mere konsekvente end Luther og Melanchthon. Den nye kætterforståelse indebærer her i modsætning til tidligere en teologisk sanktionering af magtanvendelse over for kættere.*

KEYWORDS: *Lutheran theology; Heresy; Doctrine; Othering; Martin Luther; Philipp Melanchthon; Johannes Brenz.*

Blandt reformationens mest åbenlyse religionshistoriske konsekvenser var en stigning i antallet af kristne kætteri: med splittelsen af den vestlige kirke opstod en række nye teologiske og kirkelige positioner, som hver især kæmpede om at repræsentere den sande kristendom og samtidig udpege teologiske modstandere som kættere. Dette gjaldt ikke kun striden mellem katolikker og protestanter, der ivrigt brugte kætterkategorien mod hinanden, men også internt blandt protestanterne, hvor forskellige fraktioner kæmpede om at definere det reformatoriske projekt (jf. Dingel 2008). Ironisk nok ser vi derfor bl.a., at Martin Luther (1483-1546) – hvis forsøg på at reformere den katolske kirke resulterede i en fordømmelse for kætteri og en bandlysning ved Rigsdagen i Worms i 1521¹ – senere selv befandt sig på kætterjægerens side, side om side med Romerkirken i kampen mod de såkaldte 'gendøbere'. Hvor Luther i første omgang i opgøret med den katolske kirkes teologi og fromhedspraksis omformulerede og svækkede det traditionelle kætterbegreb og afviste enhver form for verdslig indgriben i trosspørgsmål ud fra en skarp skelnen mellem åndeligt og verdsligt, ser vi hos den ældre Luther, at en traditionel og i nogle tilfælde måske ligefrem skærpet kurs over for teologiske modstandere fortsættes, idet Luther gør det til en fyrstelig pligt at bekæmpe offentlig blasfemi, ligesom han accepterer brugen af dødsstraf over for døberne.

I denne artikel vil vi – med udgangspunkt i denne dobbelthed i brugen af kætterbegrebet i reformationen og navnlig hos Luther – undersøge den historiske udvikling i reformationens kætterforståelse. Centralt står spørgsmålet, hvorvidt reformationens kætterbegreb kan betragtes som et brud med eller en fortsættelse af et før-reformatorisk kætterbegreb. For at kaste lys over denne problemstilling vil vi redegøre for den spænding, som karakteriserer udviklingen i den teologiske forståelse af kætteri hos Luther, samt for den historiske og realpolitiske kontekst, som betingede denne forståelse. Da kompleksiteten i det lutherske kætterbegreb kan føres tilbage til en dobbelthed i kætterforståelsen hos den første generation af Wittenbergteologer, hvis tænkning i høj grad blev referencepunkt for såvel samtidig som senere både teologisk og politisk selvforståelse inden for den lutherske tradition, inddrages også Philipp Melanchthon (1497-1560) og Johannes Brenz (1499-1570) i vores undersøgelse.

Religionshistorisk er reformationens kætterbegreb især interessant, fordi reformationens faktiske virkningshistorie, når det gælder fremkomsten af øget politisk og religiøs tolerance i Europa i den tidlige moderne periode, stadig er et omdiskuteret emne både blandt forskere og i den brede offentlighed. Det er også tilfældet i Danmark, hvor der på den ene side er blevet argumenteret for, at vores moderne, sekulære demokrati med religionsfrihed og adskillelse af religion og politik har sine rødder netop i den lutherske reformation, mens det på den anden side gøres gældende, at Luthers og andre reformatorers intolerance over for og støtte til forfølgelsen af døbere og jøder er uforenelig med det moderne samfunds værdier.² Som det vil fremgå af det følgende,

1 Om kætterprocessen mod Luther jf. Garde 2003.

2 Se hertil Marie Vejrup Nielsens bidrag i dette temanummer. Jf. også bidragene i Stjernfelt & Kjældgaard 2010, hvor der i øvrigt på omslagets bagflap drages paralleller mellem Luther og Osama bin Laden.

har begge synspunkter deres berettigelse, idet de afspejler en indre spænding i reformationen, som kommer til udtryk i det komplekse forhold mellem udviklingen i den teologiske diskurs om kætteri på den ene side og på den anden side denne diskurs' konkrete, realpolitiske kontekst.

Netop det spændingsfyldte i lutherdommens kætterbegreb gør det oplagt at lægge sig i forlængelse af reformationens- og retshistorikeren John Witte Jr.s påpegning af reformationens dobbelte arv, sådan som han bl.a. gør det i sin bog *Law and Protestantism* (Witte 2002), der gennem sin undersøgelse af reformationens betydning for såvel jura som teologi, viser, at reformationen indeholder elementer, der understøtter modsatte udviklinger: reformationen kan således både understøtte en stærkt hierarkisk samfundsmodel og en stærk friheds- og lighedstanke. Den medfører både en svækkelse af retsplejen gennem brugen af Bibelen som retsgrundlag frem for kanonisk ret og samtidig en styrkelse af den gennem verdsliggørelsen af først og fremmest familie- og dermed arveretten. Styrken ved Wittes tilgang er, at den skærper blikket for såvel 'negative' som 'positive' eftervirkninger forbundet med reformationens grundlæggende antagelser. Begrebet om en dobbelt arv tvinger en undersøgelse til at fokusere på reformationsteologiens og reformationshistoriens modsatte tendenser, og giver dermed et afbalanceret fundament for en beskæftigelse med reformationens mindst lige så modsatte eftervirkninger. Efter en kort indføring i traditionelle forskningshistoriske syn på lutherdommens forhold til kætteri vil vi argumentere for: 1) at omfortolkning af kætterbegrebet i Luthers tidlige forfatterskab sker via en internalisering af kætteri i syndserkendelsen; 2) at den ældre Luthers forandrede syn på kætteri sker på baggrund af ændrede politiske vilkår for den reformatoriske bevægelse i perioden omkring 1530; og at 3) omfortolkningen af kætterbegrebet i denne periode – i modsætning til tidligere – implicerer en teologisk legitimering af magtanvendelse over for kættere, som synes at hænge sammen med en ændret vægtlægning i forståelsen af teologiens opgave.

En klassisk tese: kætteri mister ved reformationen sin betydning

Der er i forskningslitteraturen bemærkelsesværdigt få egentlige studier af selve kætterforståelsen i den lutherske tradition. De fleste studier om lutherdom og kætteri behandler modsætningen mellem romerkirken og Luther. Kun få beskæftiger sig med den forandrede forståelse af selve kætterbegrebet, og da overvejende hos den unge Luther (fx Mauser 1968). Man kan i den forskningslitteratur, der har beskæftiget sig specifikt med lutherdom og kætteri, ofte læse, at begrebet 'kætteri' med reformationen mister sin betydning, fordi den pavelige jurisdiktion over ret teologi afløses af samvittighedens dom. Da samvittighedens dom af åbenlyse grunde adskiller sig fra pavens, kan dette ikke undgå at svække kætterbegrebets betydning (jf. fx Köhler 1951, 77f.). Spørgsmålet om ret kristendom kan på den baggrund ikke være et juridisk, men må

være et individuelt anliggende, en sag mellem den enkelte og Gud. Grænsen for verdslig magt hører op, når det drejer sig om menneskets samvittighed. Denne sondring mellem åndeligt og verdsligt, som er hovedsagen i Luthers skrift *Om den verdslige øvrighed* fra 1523 (WA 11,245-280), hænger tæt sammen med Luthers kætterforståelse.³ Det er en væsentlig ændring, for den betyder, at kampen mod kætteri alene kan og skal føres med ord. Det ville dog være forkert at lade denne forståelse af lutherdommens forhold til kætteriet være den eneste. Der synes, ikke mindst når den senere udvikling tages i betragtning, at være et væsentligt mellemværende mellem lutherdom og kætteri, som ikke lader sig entydigt indfange under overskriften "kætterbegrebets afsvækkelse".

I bogen *Der junge Luther und die Häresie*, der netop behandler den unge Luther, bestemmer Ulrich Mauser Luthers interesse i kætterbegrebet og den nødvendige afgrænsning over for kættersk afvigelse som mere subjektiv-eksistentiel end objektiv-dogmatisk (Mauser 1968, 106). Ud fra ovenstående, korte skitsering synes en sådan tolkning umiddelbart overbevisende. Og hvis det er rigtigt, giver det først mening at tale om protestantisme og kætteri, hvis man accepterer den præmis, at kætteri i protestantisk forstand er noget andet end i datidens romersk-katolske forstand og altså bekræfter den brud-teori, som kendetegner store dele af forskningen i reformationstidens teologi. Mausers betoning af det subjektiv-eksistentielle på det objektiv-dogmatiske bekostning er imidlertid både rigtig og forkert. Grunden til denne dobbelthed beror på det forhold, at et væsentligt aspekt ved reformationens nybestemmelse af kætterbegrebet skyldes den nære sammenknytning af det subjektiv-eksistentielle (tro) med det objektiv-dogmatiske (lære), som man ikke ser så tydeligt i Luthers tidlige skrifter, som Mauser hovedsageligt forholder sig til. Denne sammenhæng mellem det subjektiv-eksistentielle og dermed bevægelige på den ene side og det objektiv-dogmatiske og fikserede på den anden side er hos Luther under stadig udvikling og bliver tydeligere jo længere, vi kommer frem i forfatterskabet. Det er derfor mere korrekt at konkludere, at Luther ikke erstatter et objektiv-dogmatisk kætterbegreb med et subjektiv-eksistentielt, men snarere kobler disse to dimensioner sammen på en anden måde end tidligere. Forstår man det nye i Luthers kætterbegreb på denne måde, kan man bedre forklare såvel brud som kontinuitet i den lutherske kætterforståelse. Herudfra vil vi også bedre kunne forklare, hvorfor reformationsteologien med tiden ser ud til at falde tilbage i noget, der ligner en traditionel og voldelig behandling af kættere, og hvorfor reformationens senere fokus på kætteri og blasfemi alligevel ikke er en direkte videreførelse af før-reformatorisk kætterpraksis, men at der derimod er tale om et særligt sammenfald mellem historiske omstændigheder og en bestemt teologiforståelse. Denne sammenhæng er ikke tilstrækkelig belyst i forskningen. Og denne artikel kan ikke nå længere end til en påpegning af dette forhold.

3 Hvad Luthers skrifter angår, henvises der til originalteksten i Weimarudgaven, forkortet WA efterfulgt af en angivelse af bind, for mindre skrifter også af et sidetal, og for citater også af linje. Luthers *Tischreden* forkortes tilsvarende WATR, Luthers breve WABR.

Koblingen mellem det subjektivt-eksistentielle og det objektivt-dogmatiske, for nu at bruge Mausers 'klassiske' betegnelser, betyder, at man ikke kan forstå reformationens kætterbegreb uden at forstå dens lærebegreb. Hvis kætterbegrebet internaliseres, må det betyde, at dets modsætning 'den rette lære' også bliver det. Uden en forståelse af, hvad 'ret lære' er, kan man ikke forstå brugen af kætterbetegnelsen (se Holm 2005). Selvom det således på den ene side giver mening at anskue reformationens kætterforståelse som beroende på en radikal eksistential omfortolkning af kætterbegrebet, må man på den anden side i høj grad forstå reformationen som en kamp om den rette lære (ortodoksi), dvs. en kamp om det objektivt-dogmatiske, med den dermed sammenhængende udpegning af den falske lære (heterodoksi) som et grundlæggende karakteristikum. Netop denne kamp fordrer et stærkt kætterbegreb. Et sådant lader sig også finde.

Luthers på en gang stærke og svage kætterbegreb

Lutherdommens omfortolkning af kætterbegrebet er i første omgang forbundet med væsentlige afgørelser hos den yngre Luther, dvs. Luther frem til ca. 1523. Den forståelse af kætteriet, der her kommer til udtryk, markerer det spændingsfelt, som den efterreformatoriske tradition på forskellig måde håndterer. Luthers brug af kætterbetegnelsen er stærkest i opgøret med paven. Senere sammenstød med nye modstandere, som i nadverstriden med Oekolampadius (1482-1531) og Zwingli (1484-1531) og afvisningen af gendøberne bringer ham næsten op på samme niveau. I alle tilfælde er kætteriet for Luther først og fremmest et kristologisk kætteri, en fejlagtig forståelse af Kristus og af hans betydning. Ser vi nærmere på den yngre Luther, kredser han i sine tidlige skrifter, fx i den på mange måde paradigmatiske *Romberbrevsforelæsning* fra 1515-16 (WA 56), om den dom, der rammer alt menneskeligt, idet den afslører ethvert menneske som en synder, adskilt fra det frelsende fællesskab med Gud. Paulus' gentagelse af Salme 116,11 i Rom, 3,4: "Gud må være sanddru og hvert menneske en løgner", samler Luthers tidlige opfattelse på en måde, der viser, hvorfor kætterbegrebets hidtidige entydighed nødvendigvis må afsvækkes. Hvis intet menneske kan sige sandheden, bliver det vanskeligt at trække noget skarpt og principielt skel mellem den rettroende på den ene side og den vantro og kætteren på den anden side, for den rettroende og kætteren er ud fra en betragtning principielt placeret på samme side, nemlig den forkerte. Forskellen består alene deri, at den rettroende er klar over dette, kætteren ikke. Men denne forskel er til gengæld også altafgørende.

Så tidligt som i Luthers tidlige salmeforelæsning, *Dictata super Psalterium* fra 1513-16 (WA 3-4), finder man et godt eksempel på Luthers nye forståelse af kætteriet. Luther udlægger i *Dictata* salmerne i Gammel Testamente kristologisk, dvs. som forjættelser om og foregribelser af åbenbaringen i Kristus, sådan som den er beskrevet i Ny Testamente. Som konsekvens af den kristologiske læsning af salmerne udlægges Kristus som både dommer og frelser. Han er både den, der afslører mennesket som synder, og

den, der overvinder denne adskillelse fra Gud. Det kan han for Luther kun være, fordi han er både Gud og menneske, og fordi hans guddommelighed kun lader sig finde i det allermest menneskelige. Ærkekætteriet er dermed afvisningen af korset og af den korsfæstede Kristus' guddommelighed. Men da ærkesynden samtidig kan beskrives som det ikke at ville lade Gud være Gud, er den indholdsmæssige forskel mellem det kætteri, der dækker en bestemt og forkert teologi, og den synd, som enhver har del i, ikke særlig stor. Begge lader sig indfange af begrebet Kristus' fjender, sådan som det sker i *Dictata*. I sidste ende er begge, såvel kætteri som synd, trosanliggender. Dette får også betydning for kirkeforståelsen: kirken kan ikke længere afgrænses entydigt, for den synlige kirke er ikke identisk med den faktiske kirke, som forbliver skjult, fordi medlemskabet afhænger af den enkeltes tro. For Luther er det omvendte tilfældet i Romerkirken. Her er det kirkeforståelsen, der bestemmer, hvad tro er, nemlig anerkendelsen af pavens primat. På samme måde som troen bestemmer kirkebegrebet, bestemmer den også kætterbegrebet (Mauser 1968, 61). Kætteri bestemmes altså hos Luther ud fra den indre tro, ikke ud fra troens læreindhold.⁴ Luthers trosforståelse synes derfor i første omgang at være overvejende funktionelt bestemt: tro er det, der sætter mennesket i den rette gudsrelation. På samme måde er også synd, vantro og kætteri først og fremmest funktionelle termer. De placerer mennesket uden for den rette gudsrelation. Den rette gudsrelation for Luther implicerer erkendelsen af egen syndighed. Syndserkendelsen kan således hos Luther beskrives som udpegningen af sig selv som den syndige 'anden'. Det betyder, at kætteriet kan gengives som den grundopfattelse, der netop ikke indeholder en sådan indre selvudpegning, men lader gudsforholdet afhænge af andre forhold.⁵

Denne ændrede kætterforståelse kan illustreres ved et konkret hændelsesforløb, nemlig den støtte som Luther giver renæssancehumanisten Johannes Reuchlin (1455-1522) i den flerårige proces mod ham (1514-16). I processen mod Reuchlin forsøger den konverterede jøde Pfefferkorns (1469-1523) at skaffe kejserens opbakning til en afbrænding af Reuchlins samling af jødiske skrifter (Scheible 2010, 69-72). I forbindelse hermed bliver der indhentet udtalelser fra en række teologiske fakulteter (jf. Mauser 1968, 61f). Navnlig fakultetet i Köln leverer et særdeles skarpt angreb mod Reuchlins ret til at bevare sin bogsamling. Luther skriver i den forbindelse to breve (WABR 1, nr 7 og nr. 9), hvor han anklager Kölnerfakultetet for at have rod i eget hus, fordi de tror, at kun tyrkerne og jøderne er kættere, og glemmer, at den forseelse tyrker og jøder gør sig skyldige i også rammer Kölnerfakultetets hovmod (Jf. WABR 1,23,1). Her finder vi på den ene side en klar udpegning af kættere, men på den anden side en forståelse af kætteri, der ikke opererer med nogen principiel forskel på kætteri og hovmod.

4 Denne sondring mellem tro og lære svarer i nogen udstrækning til den teologiske traditions skelnen mellem *fides qua creditur* (den tro, hvormed der tros) og *fides quae creditur* (den tro, som tros).

5 Man kan se denne forståelse af kætteriet ført videre i det 20. århundredes danske lutherske teologi hos bl.a. Regin Prenter, der i *Skabelse og Genløsning* hævder, at kirken kun har et grunddogme, nemlig troen på Kristus, og at der tilsvarende kun findes et kætteri, nemlig maskeringen af troen på selvet som tro på Kristus (jf. Prenter 1955, 148).

Som yderligere illustration af lutherdommens 'nye' kætterbegreb kan man sammenligne med en ganske vist senere bordtale fra 1538, hvor Luthers oprindelige kætterforståelse ellers kan synes at være underløbet af andre hensyn. Bordtalen peger dog på en vis kontinuitet i Luthers opfattelse.⁶ Den skematiske oversigt i bordtalen er interessant, fordi den indeholder såvel et "objektivt" perspektiv (spørgsmålet om, hvorvidt den reformatoriske bevægelse står uden for eller inden for kirken) og et "subjektivt" perspektiv (spørgsmålet om Luthers og pavens indbyrdes syn på hinanden):

Augustin m.fl. skelner mellem kætter, skismatiker og en falsk/dårlig kristen (*malecatholicus*). Kætter er den, der afviger fra trosartiklen; skismatiker er den, der har samme tro, men som adskiller sig pga. andre riter. En falsk/dårlig kristen tjener begge, men fører et dårligt liv. Selv vil jeg ikke kalde os kættere, men skismatikere. Men paven er mig en kætter, og jeg er ham en kætter, for han er imod Kristus, og jeg er imod paven (WATR 3 Nr 3776 – egen oversættelse).

I forlængelse af Gerd Baumanns skelnen mellem forskellige sociale 'grammatikker' for 'othering' (Baumann 2004) er det nærliggende at forstå ovenstående taksonomi som udtryk for det, Baumann kalder en segmenteringsgrammatik, hvor sociale modsætninger og ligheder etableres på forskellige klassifikationsniveauer (ibid. 21-24). Alle mulige pladser er samlet under samme *apex*, som i dette tilfælde er 'sand kristendom'. Kætteren repræsenterer den forkerte forståelse af den sande kristendom, mens skismatikerne og de dårlige kristne repræsenterer segmenteringer på lavere niveauer, rituelt eller moralsk. Der er altså her tale om en eksplicit formuleret forståelse af, hvilke træk der på forskellige niveauer karakteriserer afvigelse.

Den gensidige kætterkvalificering, som i citatet etableres mellem Luther og paven, illustrerer på enkel vis den ændrede kætterforståelse. Mens Romerkirken her blandt andet siges at identificere afvisning af pavens magt med kætteri, vil Luther udelukkende definere kætteri kristologisk, og denne forskel er ikke uden betydning. Afhængigt af synsvinkel kan kætteri i luthersk forstand være to ting, der egentlig blot er udtryk for det samme, sådan som det var tilfældet i forsvaret for Reuchlin. I Luthers fortsættelse af den augustinsk-bernhardinske sammenkædning af hæresi og *superbia*, kætteri og hovmod, er selvtrefærdighed således det værste kætteri (jf. Mauser 1969, 104). En sådan forståelse af kætteriet kan ikke undgå at bidrage afgørende til begrebets svækkelse. Så langt har Mauser og med ham størstedelen af forskningshistorien ret. Luthers forståelse af kætterhistorien, som vi i det følgende kort vil berøre, underbygger dette.

6 Luthers bordtaler skal generelt omgås med stor varsomhed, da der udelukkende er tale om i bedste fald andenhånds nedskrift uden angivelse af den oprindelige situation. I de tilfælde, hvor indholdet i en bordtale kan underbygges vha. andre kilder, kan de dog med de nævnte forbehold anvendes forskningsmæssigt. I dette tilfælde citeres bordtale nr. 3776, fordi den indeholder en meget skematisk oversigt over forskellige former for afvigelse, som stemmer godt overens med Luthers forståelse i øvrigt, sådan som den kan dokumenteres fra andre kilder.

Kætteriet som overstået stadium. Luthers treledede historieforståelse

I modsætning til Luthers kollega og ven Philipp Melanchthon, som ikke opererer med nogen form for historisk udvikling, men kun med en fortsat kamp mellem Gud og Djævel, godt og ondt (jf. Wengert 2005), overtager Luther fra traditionen en forståelse af kirkens historie som en treleddet forfølgelsehistorie. Denne tredelte forståelse af kirkehistorien går tilbage til oldkirken og formidles videre gennem bl.a. Bernhard af Clairvaux (1090-1153). Ifølge denne konfronteres kirken af tre forfølgelser, der kronologisk afløser hinanden: 1) sværdets, 2) kætteriets og 3) de falske kristnes. Denne tredeling suppleres hos Luther af en anden, som har rækkefølgen jøder – kættere – os.⁷ I forlængelse af den første tredeling forstår Luther de falske kristne som hovmodige. Kirkens kamp mod de falske, hovmodige kristne er samtidig sidste station før historiens afslutning. Samtidig betyder den treledede historieforståelse, at kætteriets tid for Luther egentlig er forbi. Det er først og fremmest et fortidigt fænomen.⁸ Kampen mod kættere er for den yngre Luther erstattet af kampen mod hovmodige, hvilket igen er et begreb uden tydelige grænser, fordi menneskets grundsynd netop er *superbia*. Luthers sammenkædning af synd og hovmod er som nævnt ikke ny, men stammer fra Augustin (354-430), som også kan lade kætteriet udspringe af menneskeligt hovmod, og den gentages af bl.a. Thomas Aquinas (1225-1274). Men i modsætning til både Augustin og Thomas 'demokratiseres' kilden til dette syndige hovmod hos Luther, så at enhver, der tror sig i stand til ved egen kraft at overholde Guds lov eller ikke have behov for Guds tilgivelse, er hovmodig. Formuleringerne i *Dictata* viser også, at den yngre Luther tænker inden for en altomfattende enhedskirke. Det ændrer sig. Hvad der ikke ændrer sig, er opfattelsen af, at kætteriet faktisk hører med til kirkens nødvendige historie og dermed i sidste ende tjener kirkens sag. Hos Luther smelter denne opfattelse sammen med opfattelsen af det kristne liv som et liv i anfægtelser.

'Demokratiseringen' af kætterbegrebet

Hvis kætteri og syndigt hovmod bliver næsten identiske, er det udtryk for et kætterbegreb, der i hovedsagen er internaliseret og i en vis forstand derfor også 'demokratiseret'.⁹ Når ethvert menneske for Luther i sidste ende er en synder og en gudsbepot-

7 Jf. WA 3,564,31: "Iudei tempore Christi et Apostolorum hoc primo fecerunt. Deinde Heretici. Tercio nos miserei pessimi Christiani" (overs.: 'Først virkede jøderne på Kristus' og apostlenes tid. Derefter kætterne. Som de tredje virker vi, elendige og allersletteste kristne'). Citatet bekræfter den nære sammenhæng mellem den fællesmenneskelige synd og kætteriet, idet såvel jøderne som kættere og de enkelte kristne samles under fællesbetegnelsen 'oprør mod Gud'.

8 Jf. WA 3,467,8-11. Denne opfattelse er udbredt i middelalderen og er altså ikke ny hos Luther, jf. Mauser 1968, 62.

9 Denne 'demokratisering' af kætterbetegnelsen modsvares positivt i Luthers forståelse af det almene præ-

ter, fordi det i virkeligheden selv ønsker at være gud, så kan man sige, at den udpegning af den 'anden', som er et centralt element i forståelsen af kætterkvalificeringens diskursive dynamik, netop internaliseres på den måde, at den 'anden' eller modstanderen placeres i det enkelte individ selv. På den baggrund er det ikke tilstrækkeligt at indordne reformationens tidlige kætterforståelse under en entydig segmenteringsgrammatik, for netop det element, som mest markant karakteriserer modstanderen, er samtidig det element, som må overvindes i den enkelte selv. Det betyder, at den væsentligste distinktion mellem sand og falsk lære må være knyttet til den enkeltes forhold til sig selv.¹⁰ For den unge Luther er kætteriet derfor ikke kirkens værste fjende. Det er derimod *pax* og *securitas*, fred og sikkerhed. Hvis den enkelte troende tror sig på sikker grund, har han eller hun netop hovmodigt sat sig uden for den gudsrelation, der lader alt afhænge af, hvad der kommer fra Gud.

Kætteriet og begrænsningen af den verdslige magt

Det er på baggrund af den her skitserede forståelse af kætteriet med baggrund i fortrinsvis den yngre Luther, at man med en vis ret kan sige, at Luthers kætterbegreb retter sig mere mod det subjektivt-eksistentielle end mod det objektivt-dogmatiske, og at denne ændring i realiteten afsvækker kætteriet som juridisk brugbart begreb. Kætteri har mere at gøre med troen selv forstået som den troende gudsrelation, end det har direkte med trosindholdet at gøre. Det synes ikke at være trosindholdet selv, der afgør kætteriet, men anvendelsen. Den forkerte, hovmodige anvendelse af den indholds-mæssigt rigtigt forståede lov, dvs. som om den kunne opfyldes, bringer den enkelte faretruende tæt på kætteriet.¹¹ Ved denne internalisering af kætteriet er kætteriet samtidig rykket derind, hvor det udefra set vanskeligt lader sig dokumentere. Det er derfor ganske konsekvent, når Luther i *Om den verdslige øvrighed* fra 1523 kan slå fast, at kætteri er en åndelig sag, der ikke kan slås ned med jern, brændes med ild eller druknes med vand, men kun bekæmpes med ord (WA 11, 268).

Dermed er der trukket en linje, som til trods for en del mellemliggende forviklinger fører til en principiel grænsedragning mellem åndelig og verdslig magt, som er karakteristisk for den lutherske reformationsbevægelse, og dermed også til en principiel

tedømme, der tilkender enhver døbt 'gejstlig status' som præst, biskop og pave (se hertil Witte 2002, fx 95-97, 107f, 301-303; Lyby 2006, 15).

10 Man kan mod den her skitserede forståelse af lutherdommens internalisering af udpegningen af den anden indvende, at alle religioner, som bygger på en form for markeret overgang eller skel mellem en gammel og en ny værensmodus, hvad enten den sker rituellet eller som en omvendelseserfaring, har mulighed for at indeholde et element af en sådan indre udpegning af ens gamle selv som 'den anden'. Lutherdommen synes dog at radikaliserer en sådan indre udpegning ved at gøre den til en vedvarende tilstand, udtrykt i det lutherske *simul iustus et peccator*, at den kristne på én gang er både retfærdig og synder.

11 Jf. Mauser 107: "Der Häretiker gebraucht die Wahrheit selbst zu seinem Unheil – durch seinen Fehlglauben! Nicht am Besitz der Wahrheit also, nicht am orthodoxen Glauben an sich, entscheidet sich Rechtgläubigkeit und Ketzerei, sondern am gläubigen oder ungläubigen Gebrauch der Wahrheit."

afvisning af magtanvendelse i åndelige spørgsmål, sådan som det allerede sker i *Om den verdslige øvrighed*. Når Luther i dette skrift må forholde sig til spørgsmålet om øvrighedens rolle, skyldes det, at kætterspørgsmålet er blevet anderledes påtrængende. Det er den nu bandlyste Luther, som skriver. I Luthers tidlige teologi, som vi indtil nu har beskæftiget os mest med, er kætterbetegnelsen uproblematisk brugt om en først og fremmest fortidig fjende, om end med en implicit nutidig adressat. Med Romerkirkens reaktion på Luthers kritik bliver det hurtigt klart for ham, at hans egen position gør ham til kætter i den etablerede kirkes øjne. Dette kommer stærkt til udtryk tidligt i forløbet i forbindelse med kardinal Cajetans forhør i 1518, hvor Cajetan vil have Luther til at tilbagekalde sine fejlagtige opfattelser. Det vil Luther netop ikke, fordi han ved en sådan tilbagekaldelse ville blive kætter i egne øjne og derved fornægte det, som har gjort ham til kristen.¹²

Teologiens trøst hos den senere Luther

På grund af reformationens skarpe adskillelse af åndelig og verdslig magt er der i midten af 1520'erne derfor i mange af de reformatoriske byer en stiltiende accept af trossmæssige afvigelser. Denne tolerance videreføres klarest af Johannes Brenz (1499-1570), hvorimod både Luther og Melanchthon forandrer deres oprindelige opfattelse. I slutningen af århundredets andet årti er kirkens værste fjender for Luther ikke længere *pax* og *securitas*. Det negative syn på fred og sikkerhed hos den unge Luther ændrer sig. Det egentlige omdrejningspunkt for teologien bliver trøsten af den ængstede samvittighed, og teologiens mål i sidste ende forkyndelsen af frelsesvished, som dermed også indebærer en fjernelse af den falske sikkerhed.

I 1527 foretager Luther og Melanchthon visitationer i fyrstedømmets sogne og chokeres over uvidenheden. Varetagelsen af den klassiske kirkelære prioriteres nu stærkere end før. I Luthers senere skrifter får trøstmotivet afgørende indflydelse på udfoldelsen af den kristne lære, og der synes at være en vis sammenhæng mellem det teologiske trøstemotiv og den ændrede kætterforståelse, der også viser sig i Luthers senere forfatterskab. Læren, den nødvendige basale viden om kristendommen, er for Luther et våben, der skal bruges til den enkeltes eget forsvar, ikke mod ydre fjender, men mod en indre.¹³ Denne opfattelse kan Luther formulere på samme tid, som han godtager indgriben over for døberne, hvilket understreger spændingen i den ældre Luthers kætterforståelse. Det er den skarpe understregning af frelsesvisheden som teologiens mål, der bidrager til at skabe en tæt forbindelse mellem trosindhold og brug eller mellem det objektivt-dogmatiske og det subjektivt-eksistentielle. Forbindelsen knyttes gennem kristologien. Forståelsen af Kristus' rolle sætter for Luther rammerne for den enkeltes gudsforhold. Det gøres på en måde, der kan bringe kirkeinstitutionen

12 Jf. WABr 1,217,60-63 (brev til Karlstadt den 14. okt. 1518). Jf. også WA 2,18,14-16 (Acta Augustana 1518).

13 Se fx fortalen til Luthers store Galaterbrevskommentar fra 1535, WA 40 I,35ff. Jf. Holm 2009.

selv tæt på kætteriet, hvis kætteriet forstås som den forståelse, der umuliggør det rette gudsforhold. Hvis tro først og fremmest er den rette brug af den indholdsmæssige sandhed, må den sande lære være den, der muliggør den rette brug. Det forhold bliver Luther stadig mere opmærksom på. I første omgang betyder det, at den objektivt fremstillede lære må kunne gives til den enkelte som fred og vished. Også læren skal derfor forstås overvejende funktionelt (jf. Holm 2005). Hvad der derimod anfægter forudsætningerne for denne fred og vished – det vil for Luther sige videreførelsen af de klassiske oldkirkelige kætterier – det er netop falsk lære eller kætteri. Med denne forståelse er kætteri fortsat et fænomen, der unddrager sig magtudøvelse. Også dette ændrer sig imidlertid. Synet på døberbevægelsen illustrerer meget tydeligt den dermed opstående interne spænding i reformationstænkningen.

Confessio Augustana og fordømmelsen af 'gendøberne'

Fordømmelsen af de såkaldte 'gendøbere' (*anabaptista*) i *Confessio Augustana* (CA) fra 1530 og i tiden derefter komplicerer billedet af reformationsbevægelsen, fordi en ny skarphed over for kætteri nu forenes med en accept af indgriben fra den verdslige øvrighed, samtidig med, at man stadig mener at varetage den principielle sondring mellem åndeligt og verdsligt. CA indeholder en lang række fordømmelser af klassiske kætterier, hvilket ikke er overraskende. CA er først og fremmest et konfliktmægling-dokument, der over for kejseren skal dokumentere reformationsbevægelsens hjemsted i den ortodokse kristenhed. Melanchthon, som er hovedforfatteren bag CA, vil vise de evangeliskes placering i historien som en direkte fortsættelse af den oldkirkelige kristendom. Men også enkelte nyere bevægelser fordømmes i CA. Og disse må påkalde sig særlig opmærksomhed. Her fordømmes nemlig i fx CA art. V om prædikeembedet de såkaldte gendøbere: "De fordømmer gendøbere og andre, der mener, at Helligånden kommer til mennesker ved deres egne forberedelser og gerninger uden det ydre ord" (Nørgaard-Højen 2000, 48f.). Formuleringen er vigtig. Gendøberne fordømmes her ikke på grund af en bestemt teologisk lære, anden end den der beskriver, hvordan Helligånden gives. Sammenligner vi CA med de forskellige eksisterende forlæg, skiller CA sig alligevel ud ved at være særdeles rig på fordømmelser. De tjener et bestemt retorisk formål og roses da også efterfølgende af den romerske modpart. I denne diskussion indgår døberne nu i et større spil. Det gælder for reformatorerne at holde sig på lang afstand af døberbevægelserne. Det er blevet vigtigt, fordi Johannes Eck i sine 404 artikler, som han forfatter umiddelbart før rigsdagen i Augsburg, netop har slået evangeliske og døbere i hartkorn. Det er naturligvis udtryk for en bevidst strategi, som reformatorerne altså søger at undvige.

Ifølge Romerretten er der nemlig dødsstraf for gendåb. Dette element kom ind i Romerretten allerede i det 4. årh. og indskærpedes i et kejserligt mandat fra 1528. I forlængelse af den opfattelse, som kommer til udtryk i *Om den verdslige øvrighed*, godtager reformatorerne netop ikke fysisk afstraffelse i åndelige sager. Anderledes forhol-

der det sig, hvis man gør oprør mod øvrigheden. I tiden omkring CA begynder såvel Melanchthon som Luther at godtage fysisk afstraffelse af døberne. Man kan her se, at den humanistiske og udpræget pædagogiske Melanchthon, der i sine lærebøger er optaget af at formulere klare, forståelige begreber, er betydeligt hurtigere end Luther til at anbefale fysisk magtanvendelse over for døberne (jf. MSA 1, 273-295). Luther, der i sin læreforståelse er mere optaget af, at formidle frelsesvisheden direkte til tilhøreren uden det samme hensyn til begrebsmæssig klarhed og stringens, tøver betydeligt længere end Melanchthon. Allerede i 1527 vil Melanchthon have Luther og Bugenhagen (1485-1558) til at udtale sig tilsluttende om brugen af dødsstraf for døbernes samfundsopløsende gerninger. Andre slags kætteri kan og skal man if. Melanchthon leve med.¹⁴ I 1528 er Luther dog stadig imod fysisk afstraffelse af døberne.¹⁵ Dette ligger i forlængelse af tidligere tanker. Kætteri straffes ikke. Er kætteriet imidlertid forbundet med oprør, stiller sagen sig anderledes. Også her er der tale om en tydelig forskel mellem Luther og Rom. Under pave og kejser straffes gendåb med døden, netop fordi det som udtryk for synd mod Helligånden blev anset for at være det værste kætteri. I den evangeliske lejr accepterede man kun dødsstraf for oprør mod øvrigheden. Her giver det ikke mening at kategorisere kætteri, for hvert eneste menneske er en synder og en oprører mod Gud. Men det er først og fremmest opgøret mod øvrigheden og overbevisningen om gendøbernes undergravning af den offentlige orden, der betinger reformatorenes holdningsskift og tilslutning til hårde straffe for gendøbernes oprør.

Den reformatoriske skelnen mellem indre og ydre kommer nu til at betyde, at selvom selve trosanliggendet alene er en indre sag, der kun kan bekæmpes med ordets magt, er den offentlige blasfemi og forkyndelse af falsk lære en ydre handling og falder som sådan under den verdslige jurisdiktion. Fyrsten skal som medlem af kirken drage den fornødne omsorg for den. Med forskellig vægtlægning kan såvel Luther som Melanchthon fremhæve fyrstens rolle for håndhævelsen af læremæssig renhed. Når Luther og Melanchthon kan acceptere magtanvendelse uden at mene at have ændret syn på forholdet mellem åndeligt og verdsligt, skyldes det dels den ændrede politiske situation, hvor reformationsbevægelsen står i fare for at blive identificeret med døberne, dels et ønske om at beskytte folk mod vranglære. Hvor vantro forbliver en privatsag bundet til den enkeltes gudsforhold, er vranglære et 'offentligt anliggende', hvilket altså åbner for muligheden for indgriben.

14 Jf. MBW 593,1 (16. sept. til Luther og Bugenhagen).

15 WA 26,145,22-146,4: "Doch ist nicht recht, und ist mir warlich leid, das man solche elende leute so iemerlich ermordet, verbrennet und grewlich umbbringt, Man solt ia einen iglichen lassen gleuben, was er wolt, Gleubet er unrecht, so hat er gnug straffen an dem ewigen fewr ynn der hellen" (se Andersen 2011, 62-67).

Intern uenighed. Brenz versus Luther og Melanchthon

Johannes Brenz er i denne forbindelse interessant, fordi han på et tidspunkt, hvor både Luther og Melanchthon er begyndt at modificere deres oprindelige opfattelse, holder ufravigeligt fast i sin afvisning af et hvert tilløb til verdslig magt-indgriben i åndelige anliggender. Derved tydeliggør han den dobbelthed i synet på kættere, som reformationen efterlader. Brenz skriver i 1528 skriftet "Ob ein weltliche oberkeyt, mit gotlichem und billichem rechten moege die widerteuffer durch fewr oder schwert vom leben zu dem tod richten lassen" (Om en verdslig øvrighed med guddommelig og billig ret må dømme gendøberne til døden ved ild eller sværd, Brenz 1974, 480-498). Året før er døberen Wolfgang Vogel blevet henrettet i Nürnberg, dog ikke som kætter, men som oprører. I 1528 har man i Nürnberg igen indtil flere tilfangetagne døbere, og teologer og jurister bliver bedt om rådgivning. Brenz skelner i sit svar skarpt mellem vantrø og kætteri, men afviser, at verdslig straf i nogen af tilfældene kan komme på tale. Over for vantrø og kætteri er kun åndelig straf mulig (Brenz 1974, 485-7). Et særligt problem gælder dog døberbevægelsens 'kommunistiske' samfundssyn, der udfordrer den gængse samfundsopfattelse. Denne forseelse er ifølge Brenz dog ikke af en karakter, der begrunde dødsstraf (ibid. 488f). Brenz' synspunkt synes i nogen grad at have bestemt håndteringen af døberbevægelserne i Nürnberg og Ansbach (Jf. *Healing Memories* 2010, 51f).

Anderledes forholder både Luther og Melanchthon sig til gendøberne.¹⁶ Mens såvel Luther som Melanchthon i 1528 kan acceptere en position som Brenz', ser situationen anderledes ud efter 1530. Rigsdagen i Augsburg har som nævnt sat reformatorerne i en prekær situation. Med Ecks 404 artikler står hele den lutherske reformationsbevægelse i fare for at blive ramt af kejserlig dødsstraf. I forbindelse med rigsdagen gælder det nu for reformatorerne om at holde sig på afstand af døberne og dermed også af en truende dødsdom. Selv Brenz synes at tilslutte sig dødsstraf i et memorandum til markgreven af Brandenburg-Ansbach i 1531, dog stadig på baggrund af en klar skelnen mellem kætteri og oprør for at opretholde sondringen mellem de to regimenter (*Healing Memories* 2010, 50f). Lige inden rigsdagen i Augsburg skriver Luther en kommentar til Salme 82, hvor han nærmere redegør for fyrstens ansvar gennem et såkaldt 'fyrstespejl' (WA 31 I, 207-213). Heri skelner Luther på den ene side mellem de kættere, som lærer ulydighed over for den verdslige øvrighed, og som derfor må straffes, og på den anden side de kættere, som lærer decideret vranglære (tyrkere, gendøbere, de romerske teologer og epikuræere), og som fyrsten derfor er forpligtet til at bringe til tavshed. Vranglære defineres igen her som alt det, der undergraver kristologien, dvs. læren om at Kristus er både gud og menneske, og retfærdiggørelseslæren, dvs. læren om at men-

16 Et højest brugbart historisk overblik findes i den rapport, som Lutheran World Federation og Mennonite World Conference bad et hold historikere udarbejde i forbindelse med forsoningsprocessen mellem Lutheranere og Mennonitter i 2010 (*Healing Memories* 2010). Dette arbejder baserer sig bl.a. på James Estes' arbejde (Estes 2005).

nesket ikke selv kan gøre fyldest for sine synder, men kun kan forlade sig på den retfærdighed, der skænkes i Kristus. Den mulige diskrepans til Luthers egen tidlige position imødegås med henvisningen til, at man ikke kan tvinge nogen til tro med magt, men alene bremse vranglæren. Luthers forståelse af lærens funktion, sådan som den er beskrevet ovenfor, bliver her medbetingende for synet på den verdslige øvrigheds indgriben i trosanliggender. Skal man forstå kompleksiteten i det lutherske kætterbegreb, er det altså væsentligt at se, at den oprindelige position på den ene side lader sig fortsætte og udbygge som i tilfældet med Brenz, på den anden side synes at kunne udvikle sig bort fra udgangspositionen. Grunden til sidste er en kombination af to forhold, henholdsvis en politisk og en teologisk. Politisk står reformationsbevægelsen i fare for at blive identificeret med de 'oprørske' døberbevægelser.¹⁷ Teologisk, fordi Luther ønsker at værne om den frelsesvished, som hver enkelt skal erfare i egen tro. Luthers 'demokratiske' forståelse af det almene præstedømme, hvor det principielle skel mellem gejstlige og lægfolk er ophævet, får den konsekvens, at den enkelte skal beskyttes mod den vranglære, som vil frarøve ham/hende frelsesvisheden. Internaliseringen af kætteriet kommer således paradoksalt nok til at indgå som afgørende element i den teologiske legitimering af verdslige sanktioner over for kættere.

Den reformatoriske dobbelthed

Skønt Luther synes at bevæge sig væk fra sin tidlige opfattelse og tættere på Melancthons kompromisløse syn på øvrighedens ansvar for den rette lære, bliver Luther ikke desto mindre ved med at formulere sig i forlængelse af sin tidligere afvisning af verdslig indgriben i åndelige spørgsmål. Således kan han i en af sine allersidste prædikener, holdt i Eisleben i 1546, sammenligne kirken med en krop med syge lemmer, som man hellere beholder end skærer af. Først de døde lemmer fjernes (WA 51,177,12, se Genischen 1955, 58). Billedet illustrerer på samme tid reformationens principielle afstandtagen over for verdslig indgriben i trosspørgsmål og åbner samtidig netop for en sådan indgriben. Først langt senere i den lutherske tradition tages der (med udgangspunkt i den tidlige Luther) entydigt afstand fra den udbredte accept af magtudøvelse i trosspørgsmål blandt reformatorerne. Undersøgelsen af centrale tekster og begivenheder i reformationsårtierne viser, at denne tøven skyldes kombinationen af: 1) en ny politisk situation, hvor reformationsbevægelsen befinder sig såvel teologisk som politisk i en forsvarsposition; og 2) den teologiske forståelse, der i udgangspunktet skelner mellem åndeligt og verdsligt, og afviser magtanvendelse i trosspørgsmål. Hovedtendensen i eksisterende forskning har derfor ret i at påpege en omfortolkning af kætterbegrebet,

17 Det skal for den historiske korrekthed skyld nævnes, at døberbevægelserne overvejende var stærkt pacifistiske, og at anklager for oprør derfor var stærkt overdrevne. Brenz synes at have en vis sans for dette, mens både Luther og især Melancthon uden større tøven og delvist på grund af uvidenhed overtager forståelsen af døberbevægelsens oprørske natur. Se hertil *Healing Memories* 2010, 56. Om den lutherske polemik mod døberbevægelserne, jf. Oyer 1964.

der peger frem mod dets afsvækkelse, men har i fokuseringen på den unge Luther en tendens til at overse, at det omfortolkede kætterbegreb også kan bruges i en undergravning af den sondring mellem åndeligt og verdsligt, som det omfortolkede kætterbegreb bygger på. Dermed står det klart, reformationens kætterbegreb illustrerer den dobbelte arv, som senere generationer af lutherske teologer har måttet kæmpe med, og som afspejles i nutidige diskussioner om den protestantiske traditions kulturelle og politiske legitimitet – eller mangel på samme.

LITTERATUR

- Andersen, Ragnar
2011 *Concordia Ecclesiae. En undersøkelse av spenning og sammenheng i Philipp Melancthons teologi og innsats for kirkelig enhet, særlig i 1527-1530*, ph.d.-afhandling, Oslo.
- Baumann, Gerd
2004 "Grammars of Identity/Alterity: A Structural Approach", in: Gerd Baumann & André Gingrich, eds., *Grammars of Identity/Alterity. A Structural Approach*, Berghahn Books, New York/Oxford, 18-50.
- Bayer, Oswald
2003 *Martin Luthers Theologie*, Mohr Siebeck, Tübingen.
- Brenz, Johannes
1974 *Johannes Brenz. Frühschriften Teil 2*, Martin Brecht, Gerhard Schäfer & Frieda Wolf, eds., Mohr Siebeck, Tübingen.
- Dingel, Irene
2008 "The culture of conflict in the controversies leading to the Formula of Concord (1548-1580)", in: Robert Kolb, ed., *Lutheran Ecclesiastical Culture, 1550-1675 (Brill's Companions to the Christian Tradition, Vol. 11)*, Brill, Leiden, 15-64.
- Estes, James M.
2005 *Peace, Order and the Glory of God. Secular Authority and the Church in the Thought of Luther and Melancthon, 1518-1559*, Brill, Leiden.
- Garde, Kristine
2003 "Kætterprocessen mod Luther (1517-1521)", in: *Kritisk forum for praktisk teologi* 94, 24-33.
- Gensichen, Hans-Werner
1955 *Damnamus. Die Verwerfung von Irrlehre bei Luther und im Luthertum des 16. Jahrhunderts*, Lutherisches Verlagshaus, Berlin.
- Healing Memories: Reconciling in Christ*
2010 *Report of the Lutheran-Mennonite International Study Commission*, The Lutheran World Federation & Mennonite World Conference, Geneve/Strasbourg.
- Holm, Bo Kristian
2005 "Sand lære og farlig løgn. Kæteri, blasfemi og hellighed i reformationens teologiske tekster", in: Ole Davidsen, Rolv Nørvik Jakobsen, Stefan Klint & Kirsten Nielsen, eds., *Litteraturen og det hellige. Urtekst – Intertekst – Kontekst*, Aarhus Universitetsforlag, Aarhus, 311-328.
2009 "Der Trost kommt vom Sehen – zu Katechismussystematik und Lehrbegriff", in: Johannes von Lüpke & Edgar Thaidigsmann, eds., *Denkraum Katechismus*, Mohr Siebeck, Tübingen, 109-124.
- Koehler, Walter
1951 *Dogmengeschichte als Geschichte des christlichen Selbstbewusstseins. Das Zeitalter der Reformation*, Max Niehans Verlag, Zürich.

- Luther, Martin
- 1883ff *D. Martin Luthers Werke*, Hermann Böhlhaus Nachfolger, Weimar. Forkortet WA.
 WA 3-4 *Dictata super Psalterium* (1513-1515).
 WA 11,245-260 *Von weltlicher obrigkeit* (1523).
 WA 31 I,189-218 *Der 82. Psalm ausgelegt* (1530).
 WA 40 I-40 II,184 *In epistolam S. Pauli ad Galatas Commentarius* (1531/35).
 WA 56 *Vorlesung über den Römerbrief* (1515/16).
- Lyby, Thorkild C.
- 2006 "Luthers øvrighedsskrift i historisk perspektiv", in: *Martin Luther. Om verdslig øvrighed. På dansk ved Svend Andersen*, Aarhus Universitetsforlag, Aarhus, 7-31.
- Mauser, Ulrich
- 1968 *Der junge Luther und die Häresie*, Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh.
- Melanchthon, Philipp
- 1951 "Adversus anabaptistas iudicium" (1528), in: *Melanchthons Werke. Studienausgabe Bd 1 (=MSA 1)*, Robert Stupperich ed., Gerd Mohn, Gütersloh, 273-295.
- Nørgaard-Høhen, Peder
- 2000 *Den Danske Folkekirkes Bekendelsesskrifter. Tekst og oversættelse*, Forlaget Anis, København.
- Oyer, John S.
- 1964 *Lutheran Reformers against Anabaptists: Luther, Melanchthon and Menius and the Anabaptists of Central Germany*, Martinus Nijhoff, Haag.
- Prenter, Regin
- 1955 *Skabelse og genløsning*, 2. udg. G.E.C. Gads forlag, København.
- Scheible, Heinz
- 2010 "Reuchlins Bedeutung für den Toleranzgedanken", in: Heinz Scheible: *Aufsätze su Melanchthon*, Mohr Siebeck, Tübingen, 65-74.
- Stjernfelt, Frederik & Lasse Horne Kjældgaard, eds.
- 2010 *Protestantisme og politik, Kritik 195*.
- Witte Jr., John
- 2002 *Law and Protestantism, The Legal Teachings of the Lutheran Reformation*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Wengert, Timothy J.
- 2005 "Philipp Melanchthon on Time and History in the Reformation", in: *Consensus* 30, 9-33.

*Bo Kristian Holm, lektor, ph.d. & Søren Feldtfo's Thomsen, ph.d.-stipendiat, cand.mag.
 Systematisk Teologi, Institut for Kultur og Samfund
 Aarhus Universitet*